

DE NIEUWE LEZER: LEZEN IN HET DIGITALE TIJDPERK

Redactie
Eliane Segers & Roel van Steensel

STICHTING LEZEN REEKS
DEEL 34

Eburon
Utrecht, 2021

ISBN: 978-94-6301-327-7

Uitgeverij Eburon, info@eburon.nl, www.eburon.nl

Omslagfoto: Adobe Stock

Omslagontwerp: Erik olde Hanhof & Judith Schoffelen, Amsterdam

Grafisch ontwerp: Textcetera, Den Haag

©Stichting Lezen 2021

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

INHOUD

DE NIEUWE LEZER: LEZEN IN HET DIGITALE TIJDPERK ELIANE SEGERS & ROEL VAN STEENSEL	9
DE NIEUWE LEZER: GELETTERDHEID IN HET DIGITALE PARTICIPATIETIJDPERK DAN HASSLER-FOREST	15
LITERAIR LEZEN IN HET DIGITALE TIJDPERK FRANK HAKEMULDER & ANNE MANGEN	23
HET LEZEN VAN LITERAIRE TEKSTEN IN EEN AANDACHTSECONOMIE INGE VAN DE VEN	35
DIGITAAL LEZEN, ANDERS LEZEN? DE TECHNOLOGISCHE LEES(R)EVOLUTIE IN EMPIRISCH PERSPECTIEF NIELS BAKKER	51
LEZEN ONDERSTEUNEN MET ICT-HULPMIDDELEN FEMKE SCHELTINGA	61
DE INVLOED VAN AUDIO-ONDERSTEUNING OP LEESSTRATEGIEËN BIJ LEERLINGEN MET DYSLEXIE CAROLIEN KNOOP-VAN CAMPEN, DANIQUE TER DOEST & ELIANE SEGERS	71
DE NIEUWE GEDICHTENLEZER: INSTAGRAMPOËZIE KILA VAN DER STARRE	85
“LEES IETS!” DE MOGELIJKHEDEN VAN NEDERLANDSE HIPHOP IN DE LEESCULTUUR VAN JONGEREN AAFJE DE ROEST	97

VOORWOORD

Een stimulerende leesomgeving nodigt uit om te gaan en te blijven lezen. Binnen deze stimulerende leesomgeving heeft het digitaal lezen – het lezen van een computer, tablet, e-reader of smartphone – een vanzelfsprekende plek. We lezen steeds meer vanaf een scherm. Kinderen en jongeren besteden meer tijd aan appen en sociale media en minder tijd aan het lezen van boeken, tijdschriften en nieuwsberichten. Zo besteedden 13- tot 19-jarigen in 2018 gemiddeld 1 uur en 17 minuten per dag aan het versturen van berichten en 40 minuten per dag aan sociale media. Daarentegen besteedden ze maar zo'n 9 minuten per dag aan het lezen van een boek.

De afgelopen tijd zijn er zorgen ontstaan over de dalende leesvaardigheid en het dalende leesplezier van jongeren. Digitale media worden gezien als een mogelijke oorzaak hiervan. Kinderen worden niet meer uitgedaagd om 'diep' te lezen. Ze lezen met name online korte en gefragmenteerde teksten. Aan de andere kant bieden digitale media ook kansen om literatuur op een andere manier te beleven en om kinderen juist te ondersteunen bij het lezen. Vanuit het werkveld wordt de oproep om onderzoek te doen naar dit 'nieuwe lezen' dan ook steeds luider. Stichting Lezen vertaalt deze vragen en behoeften van het werkveld naar zinvolle onderzoeksvragen. Antwoorden op een aantal van deze vragen kwamen aan bod tijdens het wetenschappelijke congres *De nieuwe lezer: lezen in het digitale tijdperk*, dat Stichting Lezen in december 2020 organiseerde. Verschillende onderzoekers presenteerden hier recente inzichten over lezen in het tijdperk van digitale media.

In deze bundel zijn de congresbijdragen samengebracht in een overzichtelijk geheel. Volgens de bijzonder hoogleraren van Stichting Lezen en redacteurs van deze bundel, prof. dr. Eliane Segers (Leerstoel Lezen en digitale media) en prof. dr. Roel van Steensel (Leerstoel Leesgedrag), komen zowel de zorgen als de perspectieven van het lezen in het digitale tijdperk aan bod. Zo leest u in een bijdrage van Niels Bakker in hoeverre digitale leesapparaten effect hebben op de kwantiteit en kwaliteit van het lezen van boeken. Femke Scheltinga vertelt wat de effecten zijn van de inzet van ICT-hulpmiddelen ter ondersteuning van het leesproces van jongeren met leesproblemen, en Aafje de Roest betoogt dat jongeren door het 'lezen' van hiphop ook met literatuur in aanraking komen.

Ik ben blij met de bijdrage die Stichting Lezen als kenniscentrum kan leveren aan het onderzoek naar lezen in het digitale tijdperk. En ik hoop dat de beschreven onderzoeken uit deze bundel u inspiratie bieden om met dit onderwerp in de praktijk aan de slag te gaan en wens u dan ook veel leesplezier!

Gerlien van Dalen,
Directeur-bestuurder Stichting Lezen

DE NIEUWE LEZER: LEZEN IN HET DIGITALE TIJDPERK

ELIANE SEGERS & ROEL VAN STEENSEL

1 INLEIDING

Lezen had het afgelopen jaar veel aandacht in de media en politiek. De discussie werd gestuurd door de tegenvallende resultaten van het recente PISA-onderzoek (Gubbels et al., 2019). Hieruit bleek dat de leesvaardigheid van Nederlandse jongeren is gedaald, zelfs tot onder het internationale gemiddelde, en dat hun leesmotivatie het laagst is van alle deelnemende landen. In Vlaanderen hebben leerlingen een vergelijkbare lage leesmotivatie (Dood et al., 2020). Heel Nederland lijkt op zoek naar oorzaken en vaak wordt met de vinger gewezen naar de digitalisering van de maatschappij. Jongeren zouden te veel afleiding hebben door social media en gaming. Bovendien is het lezen dat ze via digitale media doen beperkt: ze lezen vooral korte teksten en hun aandacht is vluchtig. De aanname is dat jongeren daardoor niet meer in staat zijn om zich langere tijd op grotere stukken tekst te concentreren (Wolf, 2018). De mythe van de ‘digital natives’ (Prensky, 2012) lijkt daarmee ontkracht. Het probleem is echter dat causale verbanden tussen schermtijd en leesvaardigheid nog niet overtuigend zijn aangetoond; vooralsnog blijft het dus gissen naar de precieze effecten van digitaal lezen. In deze bundel, die verschijnt naar aanleiding van het tweejaarlijkse wetenschappelijke congres van Stichting Lezen, wordt aandacht besteed aan zowel de mogelijk negatieve effecten van digitaal lezen als aan de kansen die digitale middelen bieden om het lezen te ondersteunen, en aan nieuwe vormen van literatuur die deels door nieuwe media-activiteiten zijn voortgebracht. De bundel gaat, kort gezegd, over problemen *en* perspectieven.

De zorgen die er zijn over digitaal lezen zijn begrijpelijk. Ongestoord wegduiken in een boek en daarmee even helemaal van de wereld zijn, is niet mogelijk als er

een smartphone in de buurt ligt waar telkens piepjes vandaan komen die een nieuw binnengekomen bericht aankondigen. Bezorgdheid is er vooral over de invloed die de alomtegenwoordigheid van digitale media heeft op ‘diep lezen’ (Onderwijsraad & Raad voor Cultuur, 2019). Onder ‘diep lezen’ wordt verstaan dat je in een tekst duikt, inferenties maakt om tot een grondig begrip te komen, reflecteert op de tekst die je aan het lezen bent en je er een mening over vormt (Wolf & Barzillai, 2009). Precies op die laatste vaardigheden, reflecteren en evalueren, scoren de Nederlandse jongeren laag (Gubbels et al., 2019). De stelling van Wolf (2018) dat we niet meer of minder goed in staat zijn om diep te lezen, geldt voor zowel lezen van papier als van het scherm. Haar idee is dat ons brein is veranderd door de omgeving waarin we leven; we kunnen ons tegenwoordig minder goed concentreren, stelt ze. Hoewel de achteruitgang in diep lezen algemeen is, lijkt het medium – scherm of papier – er nog eens extra toe te doen voor de kwaliteit van het lezen. Een recente meta-analyse toonde bijvoorbeeld aan dat teksten die van een scherm worden gelezen minder goed worden begrepen dan teksten die van papier worden gelezen (Delgado et al., 2018). “Don’t throw away your printed books”, is dan ook de boodschap van de onderzoekers. Maar waar dat onderscheid in begrip nu precies vandaan komt, blijft onduidelijk, omdat digitale teksten op veel manieren van elkaar verschillen. Vaak zijn digitale teksten niet lineair (ze hebben hyperlinks), wat een grotere mentale belasting vraagt, omdat lezers beslissingen moeten nemen om al dan niet op een hyperlink te klikken (DeStefano & LeFevre, 2007). We kunnen er eigenlijk nog niet precies de vinger op leggen of de negatieve consequenties van digitaal lezen die Delgado en collega’s vinden, komen doordat we zo gewend zijn aan het lezen van papier, of doordat er op digitale apparaten zo veel meer afleiding is. Wolf (2018) stelt daarom dat we verder moeten gaan dan het vergelijken van papier en digitaal, maar begrip nodig hebben van de *consequenties van digitaal lezen voor het leesproces*. Een aanzet daartoe is in deze bundel te vinden in de bijdragen van Frank Hakemulder en Anne Mangen, Inge van de Ven en Niels Bakker.

Naast de zorgen die we in de vorige alinea schetsten, bieden digitale media perspectieven, via software die het leren en lezen ondersteunen, en via nieuwe vormen van literatuur. Ten eerste, wat ondersteuning betreft, heeft de aantrekkingskracht van digitale media voor het onderwijs altijd gezeten in de mogelijkheden die ze bieden om het individuele kind te helpen. Dit begint al voordat kinderen de schoolgaande leeftijd hebben. Jonge kinderen die thuis toegang hebben tot tablets, kunnen die gebruiken om voorleesverhalen oneindig te herbeluisteren en zo heel veel nieuwe woorden te leren, of ze kunnen spelletjes spelen om hun letterkennis te vergroten (Segers & Kleemans, 2020). Voor jonge kinderen in de schoolleeftijd zijn er vele games ontwikkeld die ze kunnen helpen bij het leren lezen (Verhoeven

et al., 2020). De effecten zijn gemiddeld genomen klein, maar positief. Naast oefensoftware kunnen leerlingen met zwakke technische leesvaardigheden worden geholpen door voorleessoftware. Die is op dat moment niet meer bedoeld om beter te leren lezen, maar als hulpmiddel, en kan deze leerlingen helpen om teksten sneller tot zich te nemen (Knoop-van Campen et al., 2018). Ondanks deze positieve bevindingen kleven er ook mogelijke bezwaren aan de inzet van digitale media om het lezen te ondersteunen. In de bijdragen van Scheltinga en van Knoop-van Campen, Ter Doest en Segers wordt dieper ingegaan op effecten van *multimedia-ondersteuning voor leesproblemen*.

Ten tweede, wat nieuwe vormen van literatuur betreft, is er perspectief om via digitale media jongeren meer aan het lezen te krijgen. De lage leesmotivatie en de dalende trend in het aandeel jongeren dat leest in de vrije tijd, zijn alarmerend. Volgens het PISA-onderzoek vindt meer dan 40% van de Nederlandse vijftienjarigen lezen tijdverspilling (Gubbels et al., 2019) en het aandeel twaalf- tot negentienjarigen dat dagelijks ten minste tien minuten leest, is tussen 2006 en 2016 met een kwart gedaald (Wennekers et al., 2018). Voor leesvaardigheid is dat problematisch: vrijetijdslezen is een cruciale factor in de leesontwikkeling (Mol & Bus, 2011) en leesweerstand belemmert die leesontwikkeling (Nielen & Bus, 2015; Van Steensel et al., 2019). Als we de negatieve spiraal willen doorbreken, is een gecoördineerde aanpak nodig (Leescoalitie, 2020; Onderwijsraad & Raad voor Cultuur, 2019). Maar hoe krijg je jongeren weer aan het lezen? Nieuwe tijden bieden gelukkig ook kansen voor nieuwe vormen van literatuur. In hun bijdragen gaan Kila van der Starre en Aafje de Roest in op de kracht van zulke *nieuwe vormen van literatuur*.

2 DEZE BUNDEL

Deze bundel heeft acht hoofdstukken. **Dan Hassler-Forest** schreef een algemeen hoofdstuk dat als vervolg op onze inleiding kan worden gezien. Hij gaat in op geletterdheid in dit digitale tijdperk en schetst het beeld van de cultuurpessimisten versus de internetoptimisten. Hij gaat in op voors en tegens van de digitalisering van de maatschappij en hoe het lezen wordt beïnvloed door de commercie. Zijn conclusie is dat lezen en schrijven belangrijker zijn dan ooit. Hij schetst voorbeelden van hoe digitale media daaraan een positieve bijdrage kunnen leveren.

2.1 CONSEQUENTIES VAN DIGITAAL LEZEN VOOR HET LEESPROCES

Frank Hakemulder en **Anne Mangen** onderzochten de relatie tussen digitale leesgewoonten en hoe mensen een literair verhaal lezen. Ze wilden weten of het ongunstig is voor de leeservaring als mensen gewend zijn om vooral van schermen

te lezen, waarbij de gedachte was: op het scherm lees je vaker korte tekstjes en word je eerder afgeleid, waardoor het vermogen om langere teksten aandachtig te lezen afneemt. En dat leidt er weer toe dat je bij het lezen van een literaire tekst minder snel betrokken raakt en een rijke leeservaring opdoet. In drie opeenvolgende studies gingen Hakemulder en Mangen na of deze hypothese kon worden bevestigd.

Ook **Inge van de Ven** vertrekt vanuit de gedachte dat het medium dat je gebruikt iets doet met de manier waarop je leest. De zorg is dat schermlezen te veel ‘hyper reading’ (fragmentarisch lezen) uitlokt en dat dit negatieve consequenties heeft voor het vermogen om je langere tijd te concentreren op een tekst (‘close reading’). Van de Ven betoogt dat je *hyper reading* en *close reading* niet als tegenstellingen moet beschouwen. In plaats daarvan stelt ze dat beide vormen van lezen onderdeel kunnen zijn van één leeservaring en dat ervaren lezers vaak moduleren tussen *hyper reading* en *close reading*. Het literatuuronderwijs is volgens Van de Ven de plaats bij uitstek om dit moduleren aan te leren.

Niels Bakker deed promotieonderzoek naar het effect van het medium. Hij onderzocht in hoeverre digitale leesapparaten effect hebben op de kwantiteit en kwaliteit van het lezen van boeken. Hij stelt dat e-boeken met name zorgen dat mensen minder ‘diep’ lezen, hoewel er wel verschillen per apparaat zijn. Bakker maakt een vergelijking tussen papier, e-reader, tablet, smartphone, en laptop/pc. Mensen lezen minder lineair als ze een e-boek lezen, en switchen ook vaker tussen verschillende taken (zowel binnen het boek, als buiten het boek). Bovendien is de leeservaring van het e-boek minder prettig en optimaal. Hij ziet wel dat de affiniteit van mensen met technologie hand in hand gaat met het lezen van e-boeken.

2.2 MULTIMEDIA-ONDERSTEUNING VOOR LEESPROBLEMEN

Multimedia worden in de praktijk van het leesonderwijs vaak ingezet voor ondersteuning van specifieke groepen. Daar wordt in twee hoofdstukken in deze bundel aandacht aan besteed. **Femke Scheltinga** beschrijft een literatuurstudie naar de effecten van de inzet van ICT-hulpmiddelen ter ondersteuning van het leesproces van leeszwakke jongeren, zoals tekst-naar-spraakprogramma’s. De resultaten zijn niet eensluidend, maar verschillende studies laten positieve effecten zien op leesvaardigheid, motivatie en zelfvertrouwen. Er zijn met name grote individuele verschillen die een rol spelen in de effectiviteit van de ondersteuning, en dit is iets waar in het onderwijs meer rekening mee zou kunnen worden gehouden.

Een tweede hoofdstuk met dit thema gaat specifiek in op leerlingen met dyslexie. Deze groep maakt vaak gebruik van audio-ondersteuning bij het lezen. **Carolien Knoop-van Campen**, **Danique ter Doest** en **Eliane Segers** onderzochten of en hoe het gebruik van audio-ondersteuning het gebruik van strategieën

tijdens het lezen van een tekst beïnvloedt. Ze deden dat vanuit de gedachte dat audio-ondersteuning er mogelijk voor zorgt dat leerlingen minder controle kunnen uitoefenen op hun leesproces: de voice-over heeft immers de leiding over hoe en hoe snel leerlingen door de tekst gaan.

2.3 NIEUWE VORMEN VAN LITERATUUR

In haar bijdrage gaat **Kila van der Starre** in op het nieuwe genre van de Insta(gram)poëzie, blijkens een landelijke peiling de meest gelezen poëzievorm van het moment. Ze gaat in op de essentiële kenmerken van Instapoëzie – onmiddellijkheid en authenticiteit – en hoe die vorm krijgen. Ook bespreekt ze de verhouding tussen Instapoëzie en ‘traditionele’ poëzie. Hoe ervaren lezers beide vormen van poëzie, maar ook: is Instapoëzie een ‘instap’ voor het lezen van traditionele poëzie?

Ook hiphop zou zo’n instap kunnen vormen. De Nederlandse hiphopcultuur is ongekend populair. Bibliotheken en andere literaire instellingen maken gretig gebruik van die populariteit en zetten hiphop in om jongeren in aanraking te brengen met literatuur en ze tot lezen te bewegen. **Aafje de Roest** laat aan de hand van een Nederlands voorbeeld (de Smibibliotheek) zien dat hiphop inderdaad die functie kan vervullen, maar ze gaat nog verder: ze betoogt dat jongeren door hiphop te ‘lezen’ ook literatuur lezen. Hiphop heeft een eigen literaire waarde, is haar stelling, en verdient daarom ook een eigen plek in het literatuuronderwijs.

3 REFERENTIES

- Delgado, P., Vargas, C., Ackerman, R., & Salmerón, L. (2018). Don't throw away your printed books: A meta-analysis on the effects of reading media on reading comprehension. *Educational Research Review*, 25, 23–38.
- DeStefano, D., & LeFevre, J. A. (2007). Cognitive load in hypertext reading: A review. *Computers in Human Behavior*, 23(3), 1616–1641.
- Dood, C., Gubbels, J., & Segers, E. (2020). *PISA-2018 De verdieping. Leesplezier, zelfbeeld bij het lezen, leesgedrag en leesvaardigheid en de relatie daartussen*. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.
- Gubbels, J. C. G., Langen, A. M. L. van, Maassen, N. A. M., & Meelissen, M. R. M. (2019). *Resultaten PISA-2018 in vogelvlucht*. Enschede: Universiteit Twente.
- Knoop-van Campen, C. A., Segers, E., & Verhoeven, L. (2018). The modality and redundancy effects in multimedia learning in children with dyslexia. *Dyslexia*, 24(2), 140–155.

- Leescoalitie (2020). *Oproep tot een ambitieus leesoffensief*. Geraadpleegd van <https://tijdvooreenleesoffensief.nl>
- Mol, S. E., & Bus, A. G. (2011). To read or not to read: A meta-analysis of print exposure from infancy to early adulthood. *Psychological Bulletin*, 137, 267–296.
- Nielen, T., & Bus, A. (2015). Bibliotheek op School onder de loep. Leesmotivatie stimuleren. *Jeugd in School en Wereld*, 99(8), 6–9.
- Onderwijsraad & Raad voor Cultuur (2019). *Lees! Een oproep tot een leesoffensief*. Geraadpleegd van <https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/adviezen/2019/06/24/leesadvies>
- Prensky, M. R. (2012). *From digital natives to digital wisdom: Hopeful essays for 21st century learning*. Corwin Press.
- Segers, E., & Kleemans, T. (2020). The impact of the digital home environment on kindergartner's language and early literacy. *Frontiers in Psychology*, 11:538584.
- Stensel, R. van, Oostdam, R., & Gelderen, A. van (2019). Affirming and undermining motivations for reading and associations with reading comprehension, age and gender. *Journal of Research in Reading*, 42(3-4), 504–522.
- Verhoeven, L., Voeten, R., Setten, E. van, & Segers, E. (2020). Computer-supported early literacy intervention effects in preschool and kindergarten: A meta-analysis. *Educational Research Review*, 1000325
- Wennekers, A., Huysmans, F., & Haan, J. de (2018). Lezen en tijdsdruk. *Media: Tijd in kaart*.
- Wolf, M. (2018). *Reader, come home: The reading brain in a digital world*. New York, NY: Harper.
- Wolf, M., & Barzillai, M. (2009). The importance of deep reading. *Educational Leadership*, 66(6), 32–37.

OVER DE AUTEURS

Eliane Segers is hoogleraar Lezen en Digitale Media aan de vakgroep Instructie-technologie van de Universiteit Twente, vanwege Stichting Lezen. Daarnaast is ze hoogleraar Leren en Technologie aan de Radboud Universiteit (Behavioural Science Institute) en wetenschappelijk directeur van het Expertisecentrum Nederlands.

Roel van Steensel is bijzonder hoogleraar Leesgedrag aan de afdeling Taal, Literatuur en Communicatie van de Faculteit Geesteswetenschappen, Vrije Universiteit Amsterdam. Daarnaast is hij universitair docent Onderwijswetenschappen aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

DE NIEUWE LEZER: GELETTERDHEID IN HET DIGITALE PARTICIPATIETIJDPERK

DAN HASSLER-FOREST

SAMENVATTING

Dit artikel biedt een beschouwing van de tegenstrijdige krachten die in het digitale tijdperk onze geletterdheid vormen en beïnvloeden. Om een helder beeld van deze dynamiek te verkrijgen, worden twee perspectieven hierop tegenover elkaar gezet: aan de ene kant dat van cultuurpessimisten, die zowel in de wetenschap als daarbuiten in digitalisering een verloedering en vervlakking van literaire cultuur en leesvaardigheden zien, en aan de andere kant dat van de internetoptimisten, die benadrukken hoe mediaconvergentie op verschillende manieren juist de geletterdheid kan stimuleren en nieuwe vormen kan bieden. Terwijl de voordelen die digitale media bieden voor een gezonde leescultuur overtuigend zijn, worden deze tegelijkertijd tegengewerkt door de verregaande privatisering en commercialisering van het internet, waar andere vormen van (audio)visuele media-inhoud steeds meer de overhand krijgen.

1 INLEIDING

Wie in de trein om zich heen kijkt, ziet een publiek dat voortdurend informatie aan het verwerken is. In de gemiddelde treincoupé is het moeilijk om iemand te vinden die niet aan een beeldscherm gekluisterd zit. Mailen, appen, nieuwsberichten lezen, door de eindeloze content van Instagram en Facebook scrollen, gamen, video's bekijken: onze draagbare beeldschermen hebben dwangmatige multitaskers van ons gemaakt, eindeloos schakelend binnen een duizelingwekkend medianetwerk. Volgens de eerste theoretici zou de komst van het internet een utopisch literair tijd-

perk inluiden, waarin de lezer eindelijk bevrijd zou worden van diens rol als degene die enkel tekst consumeert, en sterker betrokken zou worden bij de constructie van betekenis door teksten langs verschillende wegen te kunnen verkennen, en er zelf ook makkelijker aan bij te dragen (Landow, 2006). Ook de poortwachtersfunctie van elitaire uitgevers zou als sneeuw voor de zon verdwijnen, omdat de laagdrempeligheid van het internet een democratiserend effect zou hebben op het schrijverschap.

Voor een deel is deze mooie droom in de 21^e eeuw ook daadwerkelijk uitgekomen. Veel meer mensen dan voorheen hebben moeiteloos toegang tot allerlei vormen van kennis; groepen die voorheen onderdrukt en gemarginaliseerd werden, hebben via sociale media een grotere stem gekregen in publieke debatten; populaire en literaire cultuur bieden meer mogelijkheden tot participatie; en het traditionele onderscheid tussen schrijvers en lezers is minder vanzelfsprekend geworden. De utopisten zagen het internet niet alleen als een platform voor democratiserende participatiecultuur, maar ook (of misschien juist vooral) als een vrijplaats waar cultuur vrijelijk gedeeld kon worden, buiten de beperkende kaders van het kapitalisme (Lovink, 2017).

Tegelijkertijd heeft de ontwikkeling van het internet een aantal van de problemen van het oude tijdperk gereproduceerd of zelfs vergroot. Ons internetgebruik is in de laatste twintig jaar immers steeds meer gereguleerd door commerciële bedrijven – de digitale reuzen wiens platformen de infrastructuur vormen (Srnicek, 2016). Alphabet (Google), Facebook, Amazon en Apple zijn de grootste vier, maar lang niet de enige miljardenbedrijven die ons diensten bieden in ruil voor onze data. Niet alleen worden al onze handelingen minutieus opgeslagen en verhandeld (Zuboff, 2019), maar bewust of onbewust staan we ons eigenaarschap af van genoeg alles wat we op het internet plaatsen (Dyer-Witheford, 2015).

In deze context is het geen wonder dat geletterdheid andere vormen aanneemt, en dat er zorgen ontstaan over de rol die digitale media hebben op bijvoorbeeld het lezerschap. Terwijl ons mediagebruik jaarlijks geleidelijk blijft stijgen, zien we daarbinnen dat we meer tijd besteden aan kijken, en minder aan lezen (Schaper et al., 2019). Het risico op laaggeletterdheid onder jongeren neemt intussen steeds verder toe (Gubbels et al., 2019). Raken we in het digitale tijdperk inderdaad essentiële vaardigheden kwijt, of wisselen we ze in voor nieuwe vaardigheden die we in een digitale wereld juist harder nodig hebben? In dit artikel geef ik een kort overzicht van deze twee verschillende perspectieven op digitaal lezerschap om zodoende beter grip te krijgen op de tegenstrijdigheden rondom de ‘nieuwe lezer’ in het digitale medialandschap.

2 DIGITALE OPTIMISTEN

Begin jaren 2010 verschenen kort na elkaar twee populairwetenschappelijke boeken die duiding gaven aan de digitalisering die almaar sneller toe leek te nemen. In *The Shallows* beargumenteerde Nicholas Carr (2010) dat de vluchtigheid van digitale cultuur de menselijke hersenen negatief beïnvloedt, waardoor we het vermogen verliezen om ons langdurig te concentreren. Vlak daarna publiceerde Frank Rose *The Art of Immersion* (2011), waarin hij juist het tegenoverstelde betoogde: volgens hem zorgt de netwerkstructuur van digitale informatie er juist voor dat onze cultuur een groter vermogen heeft gekregen om het publiek te betrekken, te activeren en te inspireren. Het effect hiervan was volgens Rose juist dat nieuwe vormen van geletterdheid ontstaan, waarbij we ons eerder deelnemers dan consumenten voelen. Beide boeken waren overtuigend en invloedrijk, ook al stonden ze in hun visie op de effecten van digitalisering lijnrecht tegenover elkaar.

Deze discussie over de invloed van mediaverandering is bepaald niet nieuw. Elke grote verandering in de manier waarop media worden gemaakt, gedistribueerd en beleefd, is gepaard gegaan met een vergelijkbare botsing tussen pessimisten en optimisten – van de uitvinding van de boekdrukkunst tot de opkomst van televisie (McLuhan, 1964). Veel van de sociale paniek rondom nieuwe media komt voort uit de angst dat oudere media en de daarbij behorende gewoontes en vaardigheden in hun voortbestaan bedreigd zouden worden. Zo waren de neoclassicisten van de 18^e eeuw bang dat de roman de ‘ware literatuur’ – de klassieke tragedie, de poëzie – zou overweldigen, vreesden schrijvers en theatermakers dat film het einde zou betekenen van theater en literatuur, zagen filmmakers in televisie de ondergang van de filmkunst, en worden videospellen nog steeds omgeven door discussies over mogelijk schadelijke invloeden op vooral jonge gamers.

Binnen het mediawetenschappelijke domein is het optimistische perspectief in de 21^e eeuw dominant gebleken. Voor een belangrijk deel komt dit voort uit het werk van Henry Jenkins, wiens boek *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide* (2006) hem een van de meest geciteerde geesteswetenschappers van het afgelopen decennium maakte. In zijn buitengewoon invloedrijke boek, dat ook onder mediamakers gretig aftrek vond, bestempelde hij de figuur van de fan tot het ideale model voor hedendaags burgerschap. Fancultuur wordt volgens Jenkins immers gekenmerkt door een actieve en creatieve houding ten opzichte van onze beeld- en verhaalcultuur, een bevlogen engagement met politieke en sociale onderwerpen, en een affiniteit met nieuwe media en technologieën. De term ‘media-convergentie’ stond volgens hem niet alleen voor de manier waarop digitalisering media dichter bij elkaar brengt, maar ook voor de sociale en culturele processen die daarmee gepaard gaan, en daarmee een democratiserende werking hebben. Als we

ons allemaal meer als fans zouden gedragen, zou dat het democratische ideaal van de participatiemaatschappij een flinke stap dichterbij brengen.

Veel van de voorbeelden die Jenkins aanhaalt, schetsen een buitengewoon positief beeld van de rol die fancultuur speelt binnen een digitaal medialandschap. Zo schrijft hij uitgebreid over het werk van Harry Potter-fans die de populariteit van de boeken gebruiken om niet alleen hun liefde voor de verhalen en personages met elkaar te delen, maar ook om belangrijke vaardigheden te leren. Het schrijven van *fanfiction* stimuleert volgens Jenkins niet alleen lees- en schrijfvaardigheid, maar vindt ook plaats binnen online gemeenschappen van fans die elkaar ondersteunen, stimuleren en van feedback voorzien (Jenkins, 2006, pp. 186–190). Bovendien leidt deze vorm van participatiecultuur ook regelmatig tot vormen van activisme, zoals de vele campagnes om jongeren te stimuleren om te stemmen in nationale verkiezingen die door de Harry Potter Alliance zijn georganiseerd (Hassler-Forest, 2016).

Daarnaast legt Jenkins de nadruk op de manieren waarop digitale cultuur de scheidslijn tussen schrijver en lezer, producent en consument, uitgever en publiek heeft doen vervagen. Mediaconvergentie en digitalisering hebben ervoor gezorgd dat we nu allemaal de mogelijkheid hebben om *producers* te worden: een neologisme dat de termen *producer* en *user* met elkaar verenigt, om op die manier de dynamische wisselwerking aan te geven tussen het consumeren van media en het produceren van eigen content in de vorm van *fanfiction* of andere creatieve vormen (Bruns, 2008, p. 14). Deze vormen van participatie worden uiteraard versterkt door het feit dat fantasievolle verhaalwerelden zich niet meer beperken tot één medium, maar zich uitstrekken tot complexe vormen van *transmedia storytelling*, waarbij verschillende mediaplatforms gezamenlijk een coherente verhaalwereld vormen (Hassler-Forest, 2013).

Deze positieve veranderingen zijn moeilijk te ontkennen. In het digitale tijdperk is de poortwachtersfunctie van uitgevers, filmstudio's en andere mediabedrijven enorm afgenomen. Iedereen met een computer en een internetverbinding kan eigen werk maken en publiceren, en het is veel makkelijker geworden om gemeenschappen te vormen met anderen die dezelfde interesses hebben. Elke willekeurige *producer* heeft nu in principe toegang tot de middelen en vaardigheden die het mogelijk maken om zelf creatief werk te schrijven, produceren en distribueren. Wat de ontwikkeling van meer traditionele vormen van geletterdheid betreft, zijn er dan ook genoeg overtuigende voorbeelden en argumenten te noemen die laten zien dat fancultuur en digitale media deze vaardigheden juist kunnen helpen ontwikkelen en versterken. Hebben we het ideaal van de participatiesamenleving dan ook bereikt? Of is er ook een schaduwzijde aan deze digitale wereld van allesomvattende mediaconvergentie?

3 DIGITALE PESSIMISTEN

Het zal duidelijk zijn dat utopisten als Landow en Jenkins de positieve invloed van digitale mediacultuur op zijn minst hebben overschat. Fancultuur floreert zeker in het huidige transmedialandschap, en het publiek draagt veel intensiever bij aan het produceren van allerlei soorten media dan voorheen. Waarom herkennen zoveel mensen hun eigen ervaring wanneer critici als Carr stellen dat 21^e-eeuwse digitale cultuurvorm ons lees-, schrijf- en concentratievermogen verlaagt? Hoe speculatief zijn conclusies ook zijn, veel mensen zien toch een oorzakelijk verband tussen de opkomst van vluchtige digitale media en de dreigende teloorgang van traditioneel lezerschap.

Het antwoord zit niet in de aard, maar in de vorm van onze digitale platformen. De decentraal georganiseerde structuur van het internet sluit beter aan bij de idealen van een democratische participatiemaatschappij dan de top-downmassamedia van de 20^e eeuw. Maar de infrastructuur die ons op het internet met elkaar is gaan verbinden, wordt steeds meer gedomineerd door een klein aantal commerciële organisaties die verwoed concurreren om onze aandacht en, daarmee, toegang tot onze data (Srnicek, 2016). En waar het web in de beginjaren nog vooral een tekstgebonden platform was, wordt de gebruiker tegenwoordig juist overweldigd door (vaak bewegende) beelden. Niet alleen visueel georiënteerde platforms als Instagram, TikTok, Tumblr, Pinterest en YouTube leggen de nadruk op foto's en filmpjes, maar ook meer tekstueel gerichte omgevingen als Facebook en Twitter kiezen ervoor om ons steeds meer te prikkelen met puur visuele inhoud.

Dit is niet omdat digitale cultuur zich hier beter voor leent, of omdat de algehele interesse in lezen minder wordt. In de digitale *attention economy* (Teurlings, 2013) zijn platforms ontwikkeld om hun gebruikers zo snel mogelijk en zo direct mogelijk te prikkelen, en (audio)visuele inhoud doet dit sneller en effectiever dan tekstblokken waarvan het lezen meer aandacht en inspanning vergt (Berry & Sobieraj, 2014). De algoritmes die deze platforms op basis van onze voorkeuren blijven voeden, verleiden ons dan ook voortdurend met een eindeloze stortvloed aan makkelijk verteerbare beeldcultuur. Lange artikelen die meer tijd kosten, vragen tussen al deze hapklare brokken een grotere investering van de lezer: geen wonder dan ook dat een journalistiek platform als *De Correspondent* de lezers bij de hand neemt door vooraf te vermelden hoeveel minuten ze moeten investeren om het artikel te consumeren – inclusief een Netflix-achtig statusbalkje waarin je kunt zien hoeveel minuten je nog te gaan hebt.

Een bijkomend probleem is de groeiende macht die wereldwijde conglomeraten hebben over de geliefde verhaalwerelden die de fancultuur domineren. Veel van deze franchises – van *The Lord of the Rings* en *Game of Thrones* tot Harry Potter en

The Hunger Games – komen voort uit de literatuur en vormden niet zo lang geleden een wezenlijk onderdeel van wat literatuurwetenschapper Jim Collins (2010) een “*cine-literary culture*” noemde, waarin het traditionele lezerschap in harmonie kon bestaan naast andere vormen van populaire cultuur. Maar in de laatste tien jaar zijn mediabedrijven de literatuur meer gaan zien als grondstof dan als wezenlijk onderdeel van hun media-imperium: met de verkoop van boeken valt voor een bedrijf als Disney immers veel minder omzet te maken dan met media als film, tv-series, games en pretparken (Wasko, 2001). De grootschalige deregulering van mediabedrijven heeft er samen met de opkomst van mediaconvergentie dan ook voor gezorgd dat literatuur een ongelijke strijd moet voeren binnen een veranderend entertainmentlandschap (Holt, 2011).

4 CONCLUSIE

Geen wonder dan ook dat het lezerschap zich in zo'n tegenstrijdige positie bevindt: nog nooit eerder hadden we zoveel toegang tot kennis en informatie, terwijl de leesvaardigheid bij jonge mensen juist afneemt. Nooit eerder waren boeken zo toegankelijk, en toch lezen we steeds minder. En nooit eerder besteedden we zo veel tijd per dag aan geschreven communicatie, terwijl laaggeletterdheid een steeds groter maatschappelijk probleem is geworden.

Cultuurpessimisten zouden ook nu weer zeggen dat met deze ontwikkeling het einde der tijden is aangebroken, en dat digitale cultuur een onvermijdelijke verloederding en vervlakking van de leescultuur heeft veroorzaakt. En zoals ik hierboven heb geschetst, is er ook zeker reden tot bezorgdheid. Toch moeten we de idealen van de internet-utopisten niet zomaar overboord gooien: digitale media bieden nog steeds ongekennde mogelijkheden om verschillende vormen van geletterdheid niet alleen naast elkaar te laten bestaan, maar elkaar te laten versterken. Dit zien we niet alleen in de manier waarop digitale media het makkelijker maken om het eigen schrijverschap in eigen hand vorm te geven, maar ook in hoe steeds meer mensen actief participeren met vormen van cultuur die altijd juist als passieve consumptieproducten werden gezien. De geschiedenis leert ons dan ook dat de literatuur altijd weerbaarder is dan we denken – maar ook dat zij op cruciale momenten van transformatie als deze een helpende hand kan gebruiken.